

Martyna Deszczyńska

Biblioteka Narodowa, Warszawa
e-mail: m.deszczynska@bn.org.pl
ORCID: 0000-0001-6969-9970

**PISARZE POLSKIEGO KONTROŚWIECENIA –
PORTRET ZBIOROWY**

WRITERS OF THE POLISH COUNTER-ENLIGHTENMENT –
A COLLECTIVE PORTRAIT

Abstract

The article describes a group of one hundred and twenty Polish authors who were active from about the mid-18th to the mid-19th century and formed part of the Counter-Enlightenment movement. The writers in question came from the gentry but mostly belonged to the clergy, with diocesan priests being the most numerous. The next largest group were the Jesuits, followed by the Piarists and missionaries, and the smallest part was made up of representatives of all the other circles. The authors came from the eastern lands of the former First Polish Republic, i.e., Małopolska and Podlasie. The issues they discussed were influenced by the nature of the vocation pursued by a given order, the unification and standardization of religious education in accordance with the Catholic Enlightenment, and to a lesser extent, by foreign studies (mainly in Rome) and access to libraries. Counter-Enlightenment writers were active in large centers – Warsaw, Vilnius, Krakow, and Lviv, less often in the provinces. As many as eighty-seven of them were authors of more than two original works, and eighteen were translators of foreign works on the subject. Some authors were promoted by representatives of the magnates; others benefited from the support of the clerical hierarchy. Most, however, acted independently.

Keywords: Enlightenment, Counter-Enlightenment, Polish clergy, literature, 18th century, 19th century.

Po przeszło dekadzie od wydania książki *Polskie kontroświecenie*¹ przychodzi czas na uzupełnienie dotyczące portretu zbiorowego polskich pisarzy kontroświeceniowych. Temat, z uwagi na ograniczenia objętości, został w tej publikacji potraktowany niezwykle skrótowo, a teraz – po „obudowaniu” meritum tematu artykułami i studiami, pogłębiający-

---

¹ M. Deszczyńska, *Polskie kontroświecenie*, Warszawa 2011.

mi wybrane wątki – można doń powrócić. Zwłaszcza że problematyka kontroświecenia nie budzi już zdziwienia u polskiego czytelnika, jak to było bez mała 11 lat temu. Przecierającym szlaki zawsze jest trudno, cóż dopiero mówić o szlakach nauki. Niech będzie mi wolno raz jeszcze podjąć kwestie ważne, a nie marginalne, nie tylko dla kultury, ale przede wszystkim świadomości Polaków w końcu XVIII, w XIX w., a może i w późniejszych dekadach.

Charakterystyka środowiska twórczego autorów formacji kontroświeceniowej w tym wypadku będzie dotyczyła tylko duchownych, gdyż osób świeckich w tym gronie była zaledwie garstka, a większość z nich pisała już w późniejszych latach XIX w. Wielu z omawianych autorów, których losy prześledzono na podstawie dostępnych słowników biograficznych, encyklopedii kościelnych i słowników specjalistycznych, było zakonnikami, spora część księżmi świeckimi. Nie da się dokładnie omówić losów i karier poszczególnych osób, tych wszak naliczyłam ok. 120, ale w niniejszym tekście zostaną podane ogólne dane dotyczące ich wykształcenia, filiacji zakonnej i innych ważnych wskazań dotyczących dziejów tej grupy na tle intelektualnych dziejów zakonów doby stanisławowskiej i epoki porozbiorowej. Zostaną one podsumowane we wnioskach, zgodnych z podstawową literaturą na ten temat, której podaję rzeczywiście tylko niewielką część². Podejmując próbę połączenia dorobku historiografii Kościoła (w tym zakonów) z historią idei i dziejami kultury, zacząć wypada od najczęściej stawianych pytań, ale i postawić takie, które nigdy dotąd nie padły.

Należy zapytać o zależność formacji i wykształcenia duchownych pisarzy oraz ich światopoglądu jako autorów kontroświeceniowych od przynależności do konkretnej wspólnoty zakonnej. O ile bowiem badania nad charyzmatem, sprawami dziejów wspólnot zakonnych prowadzono z powodzeniem, o tyle badanie dotyczące formacji intelektualnej mieści się raczej w historiografii idei lub dziejach nauki.

Pytanie następne brzmi: czy i jak postulat sformułowany przez Roberta Darntona – by badać centra i peryferie rozprzestrzeniania się idei, może być realizowany w przypadku wpływu zakonów na kulturę ziem polskich? Czy dostrzeżemy tu peryferia kulturowe i centra, które by pasowały do modelu, skądinąd z powodzeniem zaprezentowanego w bada-

---

² J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w. 1767–1772*, Lublin 1986; *idem*, *Zakony męskie w Polsce w 1777 roku*, t. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*, Lublin 1991; *idem*, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, Lublin 1998; *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*, red. M. Łobozek OH, Kraków 2006, *passim*; B. Rok, *Mentalność duchowieństwa polskiego w XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, B. Rok, Wrocław 1993, s. 41–56.

niach kulturoznawczych przez tego autora, ale i wcześniej uprawianych przez literaturoznawców (np. Jerzego Snopka³). Można by także odwrócić to pytanie – w jaki sposób przyjęty model wpłynął na postrzeganie kultury polskiego kontroświecenia jako przykładu kultury peryferyjnej.

Pytanie kolejne – jak scharakteryzować omawianą grupę względem już obecnych w nauce ustaleń na temat charakterystyk różnych środowisk preinteligencji – np. lekarzy, artystów, świeckich literatów, ale także wobec dobrze już opisanych środowisk duchownych (pijarów i jezuitów⁴, częściowo misjonarzy i bernardynów⁵). Brak chyba nadal pełnowymiarowej analizy tak potężnie opiniotwórczych środowisk katolickich dla milczącej źródłowo większości, szczególnie dla epoki porozbiorowej⁶.

Artykuł niniejszy jest zatem próbą analizy grupy ponad 100 autorów, którą pisząca te słowa określiła jako pisarzy kontroświeceniowi, przy czym słowo „pisarz” odpowiadałoby tu znaczeniowo XVIII-wiecznemu francuskiemu *écrivain* – oznaczającemu po prostu literata, autora. Wnioski zaś zostaną wyciągnięte po uwzględnieniu problemów następujących: znaczenia formacji duchownej dla drogi intelektualnej, wagi indywidualnych i grupowo sprawdzalnych czynników prozopograficznych i uwarunkowań dotyczących ewentualnego przeciwstawienia centra–peryferie. Tak zaplanowana prezentacja środowiska twórczego będzie uwzględniać, po pierwsze – przynależność do stanu duchownego, związaną z obowiązkiem posłuszeństwa wobec przełożonych (biskupa, władzy zakonnej), po drugie – przynależność do grupy ludzi, których dotyczą określone reguły życia i postępowania, spisane i sformalizowane (reguły zakonne). Następnie należy uwzględnić formację danej wspólnoty, charakter kształcenia (wykształcenie ogólne, studia, stopnie naukowe).

Trzeba też wspomnieć, że mówimy o grupie ludzi, której liczebność stale się kurczy w omawianym okresie od połowy XVIII do połowy XIX w. wskutek wydarzeń politycznych. Wpływało to na życie zbiorowości zakonnych. Także dla Galicji – poprzez kasaty zakonów i likwidację bractw – proces zmniejszania się liczebności zaczyna się już w latach 70. XVIII w. Kasata jezuitów miała miejsce w 1773 r., a części zakonów

---

³ J. Snopka, *Prowincja oświecona. Kultura literacka Ziemi Krakowskiej w dobie Oświecenia 1750–1815*, Kraków 1992.

⁴ *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zabarami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, *passim*; *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993.

⁵ *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne narodu polskiego (wybrane aspekty)*, red. Cz. Gniecki OFM, A.K. Sitnik OFM, Kalwaria Zebrzydowska 2016, *passim*.

⁶ Bardzo ciekawa praca zbiorowa: *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura, magia*, red. D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Warszawa 2018, porusza wiele wątków kulturowych, nie opuszczając jednak pół egzemplifikacji ze sfery literatury, teatru i ikonografii lub zjawisk takich jak procesy o czary czy tzw. zabobonu.

w 1819 r. – gdy prymas Królestwa kongresowego abp Franciszek Skarbek Malczewski podpisał dokumenty umożliwiające kasatę większości wspólnot kontemplacyjnych, aż po rok 1863 – gdy dochodzi do całkowitego zlikwidowania zakonów, bractw i sodalicii w zaborze rosyjskim. Supresje i kasaty (wraz z przejmowaniem mienia, w tym drukarni) zmieniły warunki prawne i materialne funkcjonowania tej grupy. Tym bardziej symptomatyczne jest zjawisko nie zaniku, a rozwoju kontroświeceniowego piśmiennictwa polemicznego, przynajmniej do pierwszych lat XIX w. Ze względu na przerzedzenie się sieci zakonów w tym okresie istotną rolę odgrywała koncentracja kilku konwentów w jednym ośrodku miejskim, co generowało współpracę między członkami różnych wspólnot, jak np. komitywa dominikanów i misjonarzy w 20-tysięcznym Wilnie, czy współpraca tych ostatnich z pijarami w porozbiorowej Warszawie. W odosobnionych ośrodkach, rozrzuconych na ziemiach włączonych do Rosji jako tzw. gubernie zachodnie, działalność zakonów miała charakter wyspowy.

Poziom wykształcenia ma znaczenie kluczowe dla zjawiska kontroświeceniowego pisarstwa. Znika mit, pokutujący w dawnej literaturze przedmiotu, o ciemnocie i analfabetyzmie zakonników. Już ks. Wacław Urban ustalił, że spośród poddanych badaniu kleryków i braci laików w zakonie bernardynów tylko 1% nie umiało czytać i pisać, zaś wśród wszystkich zakonników tylko 10% było analfabetami lub półanalfabetami⁷. Autor ten uznał, że w końcu epoki oświecenia, przyjmowanego tu na schyłek XVIII w., duchowieństwo polskie było już w pełni w korbach oświaty, a literacki obraz „wielebego głupstwa” to uproszczenie, które jest stale weryfikowane przez uczonych. Podobne opinie potwierdziły ustalenia badaczy ze wspólnoty bernardyńskiej⁸.

W sprawie kształcenia swych adeptów wiele zakonów prowadziło zróżnicowane poziomy studia, dostosowane do wymagań duszpasterskich. I tak dominikanie prowadzili tzw. studia konwentualne, zapoznające własnych kandydatów z nowymi prądami w filozofii, oraz studia partykularne, dla młodzieży z różnych zakonów. Trzeci typ studiów – formalnych w zakonie kaznodziejskim – odpowiadał poziomem studiom uniwersyteckim. W nauczaniu filozofii stosowali najnowsze wydania

---

⁷ W. Urban, *Stan oświecenia duchowieństwa krakowskiego w wiekach XVI–XVIII*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, z. 3, s. 514. Urban wskazuje na fakt, że problem analfabetyzmu jest względny, gdyż np. u najbardziej wykształconych jezuitów bracia (*coadiutores temporales*) nieprzyjmujący święceń nie musieli starać się o podniesienie poziomu swojej wiedzy, a mieli poprzestawać „w pokorze” na tym poziomie, który osiągnęli wcześniej. Dodać trzeba, że było wśród nich wielu ludzi biegłych w różnych umiejętnościach, jak aptekarze, malarze, drukarze, intrologatorzy, a także fachowcy w innych dziedzinach.

⁸ A.K. Sitnik OFM, *Piśmiennictwo bernardyńskie w XV–XXI wieku*, [w:] *Wkład bernardynów...*, s. 247–309.

empirystów i racjonalistów XVII i XVIII w.⁹ W końcu XVII i 1. połowie XVIII w. dominikanie wprowadzili obowiązek nostryfikacji lektoratów (czyli magisteriów) zagranicznych i zdawania ponownie egzaminu w Polsce¹⁰. Zmniejszenie się liczby wyjazdów na studia zagraniczne było w tym zakonie skutkiem odtworzenia studiów generalnych, które wprowadziły w XVIII w. wszystkie zgromadzenia zakonne w Polsce – zorganizowano je na wzór uniwersytetów zachodnich¹¹. Kończyły się stopniem magistra teologii i umożliwiały prowadzenie egzaminów na poziomie bakalaratu.

Elity reformatorskie za główną przyczynę zapóźnienia, o które oskarżali zakony, uważali „scholastykę”, czyli arystotelizm, widziany jako twór jednorodny. Była to już inna filozofia niż w czasach dawnych i np. u franciszkanów obowiązywał tzw. skotyzm (od Dunsza Szkota), a dominikanie preferowali doktrynę św. Tomasza, opracowaną przez Francisco Suraeza¹². W XVIII-wiecznej formacji intelektualnej odgrywał rolę tzw. nowy arystotelizm jezuicki (oparty na dziełach Pedra de Fonseci i Francisca de Toledo), polegający na dopuszczalności emancypacji nauk przyrodniczych i większej autonomii dyscyplin filozoficznych¹³. Jezuiti modernizowali swój system stopniowo i ich „czarna legenda” została w historii nauki zweryfikowana pozytywnie. Przedstawiciele zakonu byli prekursarami zmian także w tych dziedzinach, w których oddziaływanie na ogół czytający i słuchający było największe¹⁴. Jak się zdaje, rozwój ten nie był wymuszony konkurencją ze strony pijarów, ale samoistnym tren-

---

⁹ S. Borzozewski, *Misje ludowe dominikanów prowincji litewskiej w latach 1751–1826*, Lublin 2009, s. 104.

¹⁰ R. Świętochowski OP, *Polonia dominicana apud extraneos*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 471. W 2. połowie XVIII w. w Rzymie dominikanów Polaków było tak dużo, że wywoływało to skargi innych nacji.

¹¹ M. Łobozek OH, *Przygotowanie do kapłaństwa w zakonach polskich XVIII w.*, [w:] *Kultura intelektualna...*, s. 66.

¹² J. Flaga, *Formacja i kształcenie...*, s. 203–206. Skotyzm był nurtem opozycyjnym w stosunku do tomizmu, głosił prymat woli nad intelektem. Przyjmował istnienie bytu najdoskonalszego, kładł nacisk na logikę. Francisco Suarez był przeciwny tradycyjnej scholastyce, nie komentował Arystotelesa. Widział metafizykę jako naukę badającą byt obiektywny. Niekiedy dostrzega się w jego doktrynie praprzyczynę emancypacji racjonalizmu. Dał początek szkole z Salamanki, popularnej w Rzeczypospolitej.

¹³ R. Darowski SJ, *Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku*, [w:] *Wkład jezuitów...*, s. 137–139.

¹⁴ Np. B. Rok zauważył, że Jan Poszakowski (1648–1757) był pierwszym jezuitą, który potępił kalendarze astrologiczne i prognostyczne, a zaczął wydawać kalendarze polityczne, zawierające wiadomości użytkowe. Nie ma potrzeby przypominać, jaką rolę w kształtowaniu świadomości potocznego odbiorcy odgrywały w tej epoce tego rodzaju wydawnictwa – zob. B. Rok, *Kalendarze oświecone i nieoświecone w XVIII wieku*, [w:] *Oświecenie nieoświecone...*, s. 31.

dem, zwłaszcza w naukach przyrodniczych, geografii i językach nowożytnych¹⁵.

Pijarzy zapoczątkowując reformę kaznodziejstwa, wzorowali się na najlepszych autorach francuskich, podkreślając nie tylko treść, ale i formę literacką wypowiedzi, kładąc nacisk na kwalifikacje intelektualne. Alumni musieli co tydzień wygłaszać mowy na zadany temat, doskonaląc się w tłumaczeniach, lekturze duchownej i świeckiej. To z kolei „zaprawiało” ich polemiczny talent. W kształtowaniu misjonarzy istotną rolę odgrywał fakt, że dyrektorem tzw. seminarium internum był obowiązkowo doktor teologii i filozofii. Kładziono nacisk na moralistykę, edukację ogólną i języki współczesne. Miało to szczególne znaczenie dla wyboru tematów przez przyszłych polemistów – trzymano się więc tematyki moralnej, kwestii zepsucia obyczajów, „grzeszności” ówczesnego świata. Moralistyka łączona z etyką obywatelską często więc była problematyką podejmowaną zupełnie świadomie.

W zakonie uważanych za szczególnie zacofanych franciszkanów reformatów koncentrowano się na wyrobieniu przymiotów moralnych – ascezie, karności i ćwiczeniach praktycznych – uczono się np. introliigatorstwa, drukarstwa, wyrobu dewocjonaliów i farmacji. U reformatów ważną rolę pełnił mistrz nowicjatu – działający zupełnie samodzielnie – wpływ na jego poczynania miał tylko prowincjał. Był to zatem osobisty tutorial. Inne mniejsze wspólnoty dostosowywały się do modernizacji na swój sposób. W końcu XVIII w. zmieniono tzw. *ratio studiorum* u księży kommunistów (zwanych bartoszkami), prowadzących szkoły dla księży świeckich – w początkach XIX w. oprócz liturgiki i teologii uczono hermeneutyki, historii Kościoła i prawa kanonicznego¹⁶.

Istotnym elementem oświeclającym kulturę książki pisarzy kontr-oświecenia wywodzących się z duchowieństwa jest dostępne dla nich zaplecze biblioteczne. Obecność książek wspomagała (choć nie determinowała) pracę intelektualną zakonników i księży świeckich – wybór jej nadobowiązkowego podjęcia był sprawą indywidualną. Wiele bibliotek było zaniedbanych, zwłaszcza na kresach, choć i one próbowały nadążyć za aktualnościami¹⁷. Te, które istniały, nie powalały jakością i nowocze-

---

¹⁵ K. Puchowski, *Collegium Nobilium Societatis Jesu w Warszawie wobec „dobrze oświeconej Europy”*, „Wiek Oświecenia” 2001, t. 17, s. 128.

¹⁶ F. Puchalski, *Seminarium kieleckie. Rys historyczny i dokumenty*, Kielce 1901, s. 277.

¹⁷ Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. I, przedm. F. Gawroński, Kraków 1918, s. 222 i n. I tak klasztor w Chwalojniach prenumerował „Kurier Litewski”, „Tygodnik Wileński”, „Dziennik Wileński”, „Pszczółkę Krakowską”. W Krożach posiadano 289 tomów, w tym 73 z zakresu kaznodziejstwa, 60 ascetycznych, 16 z historii, filozofii i retoryki, 20 z teologii, a 12 z dogmatyki, teologii moralnej i prawa kanonicznego, 5 zaś z biblistyki, i aż 85 o tematyce innej, to znaczy świeckiej.

snością swych księgozbiorów. Pamiętajmy jednak, że Tadeusz Czacki w odbieranych skasowanym konwentom zbiorach szukał książek innych, niż potrzebne były zakonnikom, więc jego rozczarowanie budziły opasłe tomy teologiczne i kazania, które przepełniały półki tych księżnic.

Joanna Szady wskazała, że do popularnych w księgozbiorach parafialnych dzieł zaliczały się prace Arystotelesa, św. Augustyna i Tomasza (uważane przez oświeceniowych reformatorów za scholastyczne ramoty) oraz dzieła wielu zagranicznych autorów (w tym niezwykle cenionych), zbiory kazań i dzieła z zakresu teologii pastoralnej, homiletyki, etyki i filozofii¹⁸. Dokumentuje to poziom kultury książki, będący pewnym *continuum* w stosunku do epoki poprzedniej wśród kleru wiślickiego, któremu ta autorka poświęciła cytowane studium. Stanisław Witecki badając przekaz kulturowy w okresie stanisławowskim na podstawie inwentarzy parafii i wizytacji biskupich, stwierdził, że przekaz ów był bardzo zróżnicowany i niejednorodny, na co mogły wpłynąć różnice w praktyce lokalnej oraz niekiedy osobiste interesy nadawców, polskich hierarchów kościelnych, wykonawców – dziekanów bądź zarządców parafii, a także zwykłych proboszczów, kontrolowanych przez władze wyższe¹⁹. Jest to uwaga ciekawa, gdyż w odniesieniu do problematyki poruszanej przez polemistów kontroświeceniowych w ich książkach czy rozprawach, ta przeciwnie – odznaczała się dużą jednorodnością, a także bazowała na bardzo zbliżonych wzorcach obcych.

Oprócz oczywistych znaczących zbiorów jezuitów i pijarów poszczycić się nimi mogli także misjonarze²⁰. Zgromadzenia dysponujące drukarniami (takie jak właśnie misjonarze lub bazylianie czy pijarzy) także uzupełniały swoje, jak i okoliczne zbiory. Bazylianie i dominikanie np. drukowali, oprócz literatury teologicznej i dewocyjnej, mowy, uniwersały, druki polemiczne świeckie, literaturę piękną i ekonomiczną²¹. Warto wspomnieć, że literatura świecka stanowiła 30–40% zasobów bibliotek zakonnych, pokaźne były także działy varia, fizyka, filozofia²². Misjonarze

¹⁸ J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2008, s. 110–118.

¹⁹ S. Witecki, *Przekaz kulturowy w parafiach katolickich na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów czasów stanisławowskich*, Kraków 2018, s. 125.

²⁰ K. Gonet, *Biblioteka misjonarzy u św. Krzyża w Warszawie: zarys problematyki*, „Nasza Przeszłość” 1996, t. 86, s. 71–111.

²¹ M. Pidlypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986, s. 82; eadem, *Katalogi bibliotek zakonnych na Białorusi we współczesnych zbiorach rękopiśmiennych*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwioździk, J. Malicki, Katowice 2006, s. 219–222.

²² A. Pacevičius, *Zaginiony świat książek: biblioteki klasztorne na Litwie pod władzą carów*, [w:] *Wspólnota pamięci...*, s. 249 i n; idem, *Zakony i klasztory w Euro-*

nawet w bardzo trudnych czasach rozprowadzali, wymieniali i drukowali dzieła różnego rodzaju²³.

Pozostając na chwilę przy środowisku misjonarskim, trzeba zauważyć, że główne zadanie zakonu – prowadzenie misji ludowych i kształcenie księży świeckich – korespondowało z wytycznymi oświecenia jako takiego. Krzewili podstawową wiedzę religijną, o powinnościach poddanych i obywateli, a przy tym o rolnictwie, geografii, historii – oprócz podstaw teologii i katechizmu. Duchowość misjonarzy przewidywała prostotę, pokorę, łagodność i gorliwość o zbawienie dusz²⁴, stąd może najmniej w tej grupie osób sekularyzujących się i przyjmujących godności w hierarchii. Duża też pomoc z ich strony dla duchowieństwa diecezjalnego, które kształcili, wpływała na kontroświeceniową inspirację (u Jana Pawła Woronicy, Wojciecha Skarszewskiego – obu potem biskupów i arcybiskupów). Inspiracje poprzez misjonarzy płynące do duchowieństwa z rewolucyjnej Francji przyczyniały się do radykalizacji nastrojów²⁵. Wizytator misjonarzy, niegdyś wykładowca sztuki artylerii – Józef Jakubowski (1743–1814) – jako tłumacz i wydawca oddziaływał na czytelnictwo duchowieństwa także spoza zakonu²⁶. Oficyna misjonarska również po śmierci Jakubowskiego wydawała niektóre tłumaczenia Augustyna Baruella – *Helwienki, czyli listy prowincjonalno-filozoficzne* – w latach 1817–1819, przełożone przez Karola Surowieckiego z zakonu franciszkanów reformatów²⁷.

Nie sposób pominąć zachowawczego środowiska Akademii Krakowskiej, które niegdyś scharakteryzował Snopek, wskazując na pęknięcie między poglądami głoszonymi w kazaniach a tymi wyrażanymi w dru-

---

pie *Środkowo-Wschodniej, X–XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 370–373.

²³ M. Deszczyńska, *Rozprowadzanie i sprzedaż druków przez księży misjonarzy warszawskich w latach 1809–1812*, „Bibliotekarz” 2022, nr 11, s. 12–18.

²⁴ J. Owsiak, *Duchowość kapłana Zgromadzenia Misji*, [w:] *Księga pamiątkowa. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji. 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996, s. 18–22.

²⁵ Archiwum Misjonarzy na Stradomiu, Kraków, „Archiwum Naszej Przyszłości”, sygn. 8, Miscellanea, Congregatio Missionis Domus Varsaviensis et Provinciae Polonae, Odezwa [Józefa Jakubowskiego w latach 1796–1814 wizytatora – M.D.] do braci zakonnych, datowana z Gniezna do domu Świętokrzyskiego Zgromadzenia, luty 1793 r. Pisał o przenikaniu na ziemię polskie z Francji tych zakonników i księży w przebraniu, którzy nie chcieli składać przysięgi na Konstytucję Cywilną Duchowieństwa, oraz na ukrywaniu się reszty „przykładem pierwszych wieków wzrastającego chrześcijaństwa”.

²⁶ M. Deszczyńska, *Francuskie periodyki prawicowe w lekturze duchowieństwa katolickiego Księstwa Warszawskiego, czyli o „Wyjątkach z dzienników paryskich”*, „Czas Przeszły. Poznańskie Studia Historyczne” 2016, t. 3, s. 84.

²⁷ J. Krauze-Karpińska, *Warszawska Drukarnia Księża Misjonarzy w Księdze Przychodów i Wydatków 1780–1839*, [w:] *Księga pamiątkowa. Kościół Świętego Krzyża...*, s. 60.

kowanych rozprawach. Poza faktem zjawiska tzw. kryptorefutacji może chodzić także o niechęć Krakowian do reformy Akademii przez Hugona Kołłątaja²⁸, co skutecznie zniechęciło tamtejsze środowisko do zmian. Pogorszenie sytuacji księży uczących w Krakowie miało swój odpowiednik – stan tychże w Wilnie. Tamże, w okresie Targowicy, nie wypłacano nauczycielom duchownym pensji, co znalazło odbicie w korespondencji do rektora ks. Marcina Poczobuta Odlanickiego²⁹. Można zatem wysnuć wniosek, że oprócz niezadowolenia z reform, bądź ostrożnego do nich stosunku, inspirowanego kontrrewolucją we Francji, na poglądy tej grupy wpłynęły czynniki spoza życia literackiego, a przede wszystkim finansowe.

Tym, co odcisnęło piętno na intelektualnych i moralnych wyborach polemistów, były wyjazdy zagraniczne. Zakonnicy odbywali nie tylko wojaże edukacyjne, peregrynowali też w innych celach – na kongregacje, kanonizacje, jako pielgrzymi i w sprawach zakonów³⁰. Bogdan Rok wskazywał na kulturowy i formacyjny skutek tego prawie że masowego zjawiska, zwłaszcza wśród Polaków podróżujących do Rzymu. W ciągu 300 lat do końca XVIII w. Rzym odwiedziło 1200 dominikanów³¹. Ponadto podróżowało także duchowieństwo diecezjalne, co również znalazło się w polu zainteresowań tego autora³². Dla jezuitów miała istotne znaczenie praktyka posyłania 14-letnich nowicjuszy w podróż bez środków do życia, by hartować ich zaradność w przeciwnościach. Doświadczenie podróży zaznajamiało z ludźmi i ideami, a także sprawiało, że stykano się z nowymi książkami, które następnie podejmowano się tłumaczyć.

²⁸ „Nie było w całej tej sprawie fanatyzmu, tylko prosto złość ludzka, Kołłątaja nie lubiono w Krakowie, bo frymarczył stanem swoim. Nie potrzeba było mu być księdzem. W Warszawie to uchodziło, ale w Krakowie marszczyli się na to prałaci” – zob. L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 2: *Biskupi Krakowscy*, Kraków 1852, s. 251 i n.

²⁹ „Prawda, że to ostatnie [brak wynagrodzeń – M.D.] nie można zwać na Akademię, ale na Rewolucję nieszczęśliwą” – zob. Vilniaus Universitats Moksline Biblioteka [Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego], sygn. DC-38, b. pag. (Mf. 460). Zob. też sygn. DC-38, Mf. 656, k. 48. List profesorów Collegium Morale do Poczobuta z kwietnia 1793 r.; oraz sygn. DC-38, k. 7, podobny List profesorów z 30 listopada 1793 r.

³⁰ B. Rok, *Europejskie relacje podróżnicze franciszkanów polskich w XVIII w.: poszukiwanie sacrum, odnajdywanie profanum*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 2010, t. 9, s. 245–264.

³¹ *Idem*, *Staropolskie podróże kleru zakonnego – stracony element kształtowania kultury w czasach kasat zakonów*, [w:] *Życie zakonne w Królestwie Polskim w latach 1832–1864. Polityka caratu, kasaty, represje*, red. ks. W. Graczyk, J.M. Marszalska, Kraków 2015, s. 237. Mówi się tu np. o liczbie 70 Polaków zakonników. Ponadto autor poruszył ważny wątek przywozu przez podróżujących książek i poznawczy aspekt osobowości wojażera, kształtowany przez pobyt za granicą – zob. s. 446.

³² *Idem*, *Europejskie podróże duchowieństwa małopolskiego XVIII wieku*, [w:] *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce–Gdańsk 2001.

Niebagatelną rolę w formacji odgrywało wydłużenie czasu nowicjatów i przenoszenie miejsca ich odbywania do większych ośrodków, przez co młodzież zakonna uczestniczyła w obiegu idei. Z badań tu prezentowanych oraz wielu niewspomnianych tu z braku miejsca artykułów Roka oraz Filipa Wolańskiego można wysnuć wniosek, że zakonnicy – oprócz magnaterii, byli najbardziej mobilną grupą społeczną dawnej Rzeczypospolitej. Z prześlędzonych życiorysów ponad 100 cytowanych w *Polskim kontroświeceniu* postaci wynika, że większość pisarzy-zakonników ciągle (co kilka lat) zmieniała miejsce pobytu na wniosek władz zakonnych, delegowani byli np. jako dobrzy nauczyciele, kaznodzieje czy pedagodzy do innych domów zakonnych w obrębie danej wspólnoty. I tak wśród rekordzistów był np. pijar Filip Nereusz Golański (1753–1824), uczący kolejno w Międzyrzeczu Koreckim, Złoczowie, Chełmnie, Piotrkowie Trybunalskim, potem w Radziejowie, w Collegium Nobilium w Warszawie, Wilnie. Innocenty Krzyszkowski (1789–1865), trynitarz, wykładał w Łucku, był przełożonym w Brahiłowie, potem znów w Łucku, przezornie nie przyjął ofiarowanej przez jezuitów połockich posady profesora, uczył w Horodyszczu pod Pińskiem, potem w Berezie Kartuskiej, Wilnie. Zmarł tamże jako cenzor wileński. Zaś np. pijar Feliks Jaroński (1777–1827) uczył kolejno w Łomży, Warszawie, Łowiczu, Chotomowie, Olesznie (po sekularyzacji), Krakowie. Bazylianin Florian Kudrewicz (1760?–1824) uczył w Barze, Szarogrodzie, Kaniowie, Krakowie, gdzie był członkiem Inspektoratu Szkolnego Senatu Rządzącego Rzeczypospolitej Krakowskiej. Bernardyn Andrzej Lankiewicz (1735–1787) wykładał w Łowiczu, Warszawie, Poznaniu, znów w Warszawie, Rawie Ruskiej. Jezuita Franciszek Michał Leśniewski (1720–1790) nauczał we Lwowie, Jarosławiu, Krasnymstawie, Ostrogu, Lwowie, Krzemieńcu, Sandomierzu, ponownie w Krzemieńcu, po kasacji został tamże na prośbę Komisji Edukacji Narodowej, a jako emeryt wrócił do Sandomierza. Kontrowersyjny nawet dla władz własnej wspólnoty (np. opowiadał się przeciw postępowi sekularyzacji i przeciw Targowiczanom) reformat K. Surowiecki uczył kolejno w Kaliszu, Warszawie (skąd wydalony za sprzeciw wobec Targowiczów), Lutomiersku, znów w Kaliszu, Szczawnie, Pakości, potem w zarządzie prowincji, następnie w Osiecznej, Rawiczu, znów w Lutomiersku. Powrócił do Warszawy w latach 1812–1815 (narażając się Stanisławowi Kostce Potockiemu jako krytyk jego *Świstka krytycznego*), by zostać wysłanym do Miedniewic k. Sochaczewa. Zakończył karierę jako zastępca prowincjała i wizytatora prowincji małopolskiej.

Jakkolwiek by interpretować te zmiany pobytu – wraz z przemieszczającymi się duchownymi wędrowały książki, listy, ich rękopisy i pisma polecające. Z przekazanej mi osobiście relacji ks. Janusza Anzelma Sztetkego, franciszkanina reformaty, biografa K. Surowieckiego, wiadomo, że w klasztorze w Miedniewicach w latach 40. XX w. znajdowały się papiery

po tym polemiscie. Niestety, po otwarciu kufra okazało się, że o. Szteinke mógł już tylko być świadkiem rozpadnięcia się rękopisów wskutek działania czasu i złych warunków przechowywania w czasie wojny. Zmiana pobytu duchownych oznaczała także wnikanie w lokalną społeczność zakonną, ale także oddziaływanie poprzez konfesjonał i osobiste rozmowy z mieszkańcami okolicy. Źródłowe świadectwa takiego oddziaływania są rzadkością, co nie oznacza, że nie miały miejsca.

Tabela 1. Pisarze duchowni kontroświecenia katolickiego na ziemiach polskich od połowy XVIII do połowy XIX w.

Przynależność do obrządku lub filiacja zakonna	Liczebność
Bracia mniejsi kapucyni	1
Zakon Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (karmelici)	1
Kanonicy regularni laterańscy	1
Księża diecezjalni obrządku ormiańskiego	1
Zakon Kaznodziejski reg. św. Dominika (dominikanie)	4
Bazylianie	2
Zakonnicy Trójcy Przenajświętszej (trynitarze)	2
Księża diecezjalni obrządku grecko-katolickiego	2
Bracia mniejsi konwentualni (franciszkanie konwentualni)	3
Bracia Mniejsi Regularnej Obserwancji (franciszkanie obserwanci, w Polsce zwani bernardynami)	3
Bracia Mniejsi Ścisłej Obserwancji (reformaci)	3
Zgromadzenie Misji św. Wincentego a Paulo (misjonarze)	9
Stowarzyszenie Szkół Pobożnych (pijarzy)	22
Towarzystwo Jezusowe (jezuici)	27
Duchowieństwo diecezjalne świeckie	38
Duchowni o nieustalonej filiacji	1
Razem	120 ³³

Co do odpowiedzi na pytanie o stosunek centrów do peryferii w kontekście dostępności bibliotek i kontaktu ludności prowincjonalnej

³³ Z tej liczby 10 osób zmieniło filiację w ciągu życia, np. sekularyzowali się z zakonnika na księdza świeckiego lub przeszli do innej wspólnoty. Dwóch księży świeckich zostało zakonnikami. Tu zostali odnotowani tylko raz, pod przynależnością pierwotną.

z książką nasuwa się refleksja, że obecność klasztorów i drukarni na rozległych terenach przedrozbiorowej ekumeny była czynnikiem tyleż konserwującym w stosunku do dziedzictwa kulturowego, co rozsiewającym nowe idee, choćby poprzez fakt polemiki z nimi podejmowanej. Likwidacja bibliotek wraz z klasztorami przyczyniła się w rezultacie – poprzez rabunek rosyjski – do zatarcia obydwu tych funkcji³⁴. Nie można także mówić o ścisłej centralizacji ośrodków drukarskich i edukacyjnych, gdyż wiele z nich mieściło się w mniejszych miejscowościach, ale i większe miasta, jak Lublin, Kraków czy Wilno i kilkudziesięciotysięczna Warszawa, stanowiły także ważne punkty na tej mapie.

Analiza tabeli 1 wskazuje, że najliczniejszą grupą byli księża świeccy (41,3% autorów). Ich aktywność pisarska stanowi już swoisty fenomen epoki światła. Zsekularyzowani zakonnicy, którzy przeszli w szeregi kleru świeckiego, zostali umieszczeni w rubrykach odpowiednich dla ich filiacji zakonnej. Zabieg ten był spowodowany tym, że na ich formację miały wpływ studia w seminariach, które kończyli. Wiele z tych szkół dla kleru świeckiego prowadzili jezuici (66 seminariów do kasaty), pijarzy (32), misjonarze (18, a po kasacie SJ – 33). Pewną trudność w weryfikacji tej grupy stanowi sekularyzacja z zakonnika na księdza świeckiego (Jan Chrzyciel Albertrandy, Franciszek Ksawery Bohusz, Ignacy Raczyński). Byli wśród księży diecezjalnych i tacy, którzy chcieli wstąpić do zakonu, ale z powodu kasaty znaleźli się w szeregach kleru świeckiego (Józef Epifanii Minasowicz, Jan Paweł Woronicz czy Wacław Sierakowski, bratanek biskupa przemyskiego, Józef Konstantyn Bogusławski). Sekularyzacja nie oznaczała zmiany formacji, niekiedy wręcz przeciwnie – sprzyjała głoszeniu przez byłego zakonnika dyrektyw ideowych i moralnych właściwych dla swojej rodziny zakonnej. Gdyby pogłębiono kwerendy dotyczące propozycji w osobnym studium na podstawie zasobów archiwalnych poszczególnych wspólnot, prawdopodobnie wzrosłaby liczba autorów księży, mających za sobą epizody życia zakonnego u franciszkanów różnych gałęzi czy trynitarzy, gdyż ich dotknęły najbardziej kasaty tego okresu. Zachwiałoby to nieco proporcją przewagi jezuitów nad innymi wspólnotami (np. dominikanami, bernardynami), ale na pewno nie odwróciłoby jej na niekorzyść członków Towarzystwa Jezusowego, choć w liczbach względnych za nimi plasowałoby się i tak pijarzy, a potem misjonarze.

Uderza niska liczba członków ze wspólnot kontemplacyjnych (karmelici, trynitarze) i zakonów żebrzących (franciszkanów ogólnie), chociaż są tu wyjątki, jak np. twórczość Surowieckiego znanego z gromienia nowo-

---

³⁴ J. Luniewski, *Biblioteki popaulińskie polskiej prowincji w okresie kasaty zakonów*, [w:] *Wspólnota pamięci...*, s. 328. Linde „zabrał” paulinom ok. 3700 woluminów, z których większość jednak trafiła do bibliotek seminariów diecezjalnych i w ręce prywatne.

modnych teorii religijnych, jak deizm³⁵. Jest też pewnym zaskoczeniem wysoka aktywność polemiczna zakonników ze wspólnot uważanych za współtwórcze dla reform oświeceniowych w Polsce, jak pijarzy i misjonarze (wymienię tu choćby Szymona Bielskiego, Adama Długokęckiego, Jakubowskiego czy Zygmunta Linowskiego). Aktywność jezuitów byłaby zapewne wyższa, gdyby nie kasata, lecz liczbę autorów tej filiacji (22,5%) zwiększyła niewątpliwie ich egzystencja pod rządami carów na ziemiach zabranych do 1821 r. Udział jezuitów wynikał także z tego, że kasata przeniosła wielu autorów polemistów z tej wspólnoty z realnej pracy zakonnej, formacyjnej, do pracy w charakterze nauczycieli w szkołach KEN i domach prywatnych. Zapewne to przyczyniło się do faktu, że zanik egzystencji Towarzystwa Jezusowego stworzył byt w świecie idei, jako tzw. jezuityzm – czyli wyznacznik staromodnego myślenia w sferze religijnej, wrogię nowym prądom sekularyzacyjnym, „knującego” przeciw wolności w rozumieniu epoki światła, uważanego za przejaw „zabobonu” i nietolerancji. Sprzyjało temu zjawisku to, że władze zakonu w zaborze rosyjskim, z pogwałceniem dekretów Stolicy Apostolskiej, utrzymywały nowicjat, aprobowany przez carycę Katarzynę II i jej następców. Jedyny Polak na stanowisku generała zakonu, Rajmund Brzozowski, matematyk i filozof, był głównym autorem opiniotwórczego i konserwatywnego na kresach „Miesięcznika Połockiego”, ukazującego się w latach 1818–1821. Poprzez druk i podległe sobie szkolnictwo zakon jezuitów na Rusi oddziaływał mocno na lokalne środowiska. W funkcjonujących pod patronatem Akademii Połockiej kolegiach w Cieczersku, Dyneburgu, Krasławiu, Mohylewie, Orszy, Witebsku i Urzwałdzie nadal kwitło „jezuickie szkolnictwo”, a obowiązująca w TJ karuzela stanowisk, polegająca na zmianach przydziału nauczycielskiego, zapoznawała jezuitów z warunkami lokalnymi, ale też umożliwiała im jako nauczycielom, pedagogom, egzaminatorom i wreszcie autorom wpływ na świadomość słuchaczy. Zaś tłocznią połocka oprócz druków polemicznych i religijnych (ok. 50%) drukowała wielkie ilości literatury pięknej, gramatyki, elementarzy, zbiorów mów³⁶. Ale nie tylko jezuita oddziaływali w środowisku polskiej kresowej

³⁵ M. Deszczyńska, *Styl, gust, realia. O publicystyce ks. Karola Surowieckiego*, [w:] *Non cesso gratias agere Deo et hominibus. Prace ofiarowane Ojcu dr. Anzelmowi Januszowi Szeinke OFM z okazji Złotego Jubileuszu Kapłaństwa i ponad 50-lecia pracy historyczno-pisarskiej*, red. W.M. Michalczyk OFM, C.M. Paczkowski OFM, Kraków–Warszawa 2013, s. 467–484.

³⁶ I. Kadulski, *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na kresach 1812–1820*, Gdańsk 2004, s. 214. Aneks I. Opis magazynu księgarskiego przy drukarni jezuickiej w Połocku. Zob. *eadem*, *Osiągnięcia drukarzy Akademii Połockiej*, [w:] *Wkład jezuitów...*, s. 597. Oferta była zróżnicowana: od Mikołaja Reja, Andrzeja Maksymiliana Fredry, Wacława Potockiego i Ignacego Krasickiego, Adama Naruszewicza, Juliana Ursyna Niemcewicza, Onufrego Kopczyńskiego, poprzez książki naukowe, rozprawki, tłum-

szlachty, obok nich byli także bazylianie i franciszkanie. Np. trynitarze w Teofilpolu kształcili ponad 180 świeckich osób rocznie³⁷.

Tabela 2. Kategorie polemistów ze względu na liczbę dzieł, przekładów oraz na aktywność literacką

Kategorie	Liczba ³⁸
Grupa I. Autorzy jednego dzieła wydanego drukiem	14
Grupa II. Autorzy od dwóch do czterech dzieł wydanych drukiem	59
Grupa III. Autorzy pięciu i więcej dzieł wydanych drukiem	27
Grupa IV. Tłumacze lub adaptatorzy dzieł zagranicznych	18
Grupa V. Autorzy dzieł oryginalnych i przekładów	100

Analiza tabeli 2 wskazuje, że największą liczebnie grupę (II) stanowili autorzy dzieł oryginalnych i tłumaczeń, co ma zapewne swoje źródło w ogólnym wzroście czytelnictwa i aktywizacji literackiej duchowieństwa (głównie świeckiego) w tej epoce. Grupa I – czyli autorzy tylko jednego dzieła – jest najmniej liczna, co wszakże nie oznacza, że nie zostawili oni większej spuścizny, np. rękopiśmiennej. Mogą także znaleźć się w niej autorzy, którzy druków nie opatrywali nazwiskiem lub pseudonimem. Są pewnie i między nimi tacy, jak Franciszek Ksawery Bieńkowski SJ, autor rozprawy *Myśli o niedowiarstwie deistów*, czy Paweł Lubieniecki, pierwotnie ksiądz świecki, potem kapłan Zgromadzenia Misji³⁹, którzy wydali tylko jedną pracę, za to ważną, zaliczającą się do nurtu kontr-oświecenia.

czenia dzieł obcych z różnych dziedzin wiedzy, po kazania i modlitewniki autorów obcych i rodzimych. Zob. W. Kaczorowski, R. Sękowski, *Drukarnia połocka w latach 1787–1820. Problemy badawcze i próba odtworzenia produkcji wydawniczej*, [w:] *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane ks. Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SI*, red. M. Ingot, S. Obirek, Kraków 2001, s. 219–244.

³⁷ M. Radwan, *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku*, Lublin 2004, *passim*; Szkoła w Teofilpolu była zależna od Uniwersytetu Wileńskiego, kształciła na wysokim poziomie, głównie okoliczną, polską szlachtę – zob. Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wspomnienie o trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie*, Kraków 1909, s. 94 i n.; M. Radwan, *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku*, Lublin 2004, *passim*.

³⁸ Liczby w tej kolumnie tabeli nie sumują się, gdyż niektórzy z autorów występują w kilku kategoriach.

³⁹ P. Lubieniecki (1733–1800), kanonik łucki i prepozyt kolegiaty tarnowskiej, administrator nowo utworzonej diecezji tarnowskiej, był absolwentem Akademii Krakowskiej i doktorem obojga praw. Jako autor poszczycił się tylko jedną, ale ważną pracą tego nurtu pt. *Wygadywania i zarzuty filozofów teraźniejszego wieku przeciw wierze w posiedzeniach czynione i odpowiedzi na nie*, cz. 1–3, Kraków 1795 [druk Jana Maja].

Wpływ idei zachodnioeuropejskiego oświecenia i kontroświecenia szerzył się poprzez studia zagraniczne. W grupie pisarzy tego drugiego nurtu najliczniej zachodnie kolegia (głównie włoskie lub wręcz rzymskie) odwiedzali jezuici, pijarzy i dominikanie. Jednak wśród karier przeze mnie przebadanych odsetek studiujących za granicą nie był wysoki. Oznaczać to może, że polemiści nie byli tak często wysyłani na studia zagraniczne, jak rokujący lepiej w karierze duchownej księża świeccy czy przedstawiciele zakonów takich jak pijarzy i jezuici. Z liczby 120 przebadanych życiorysów tylko 26 osób ma potwierdzone studia zagraniczne. Miejsca odbycia takich studiów i liczbę udokumentowanego pobytu późniejszego autora-polemisty ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Pisarze polskiego kontroświecenia studiujący za granicą do 1795 r.

Kraj	Miasto	Liczba studiujących
Austria	Praga (Collegium Clementinum)	1
Austria	Wiedeń	2
Anhalt-Dessau	Dessau	1
Prusy	Berlin	1
Prusy	Frankfurt n. Odrą	1
Saksonia	Getynga	1
Hessen-Darmstadt	Heidelberg	1
Toskania (pod rządami Habsburgów)	Piza	1
Lombardia (pod rządami Habsburgów)	Mediolan	1
Francja	Paryż	1
Francja	Tuluza	1
Francja	Strasburg	1
Państwo Kościelne	Rzym	13 ⁴⁰

⁴⁰ Wyniki z powyższej tabeli nie sumują się, gdyż niektórzy studiujący przebywali w dwóch ośrodkach. Ponadto spora liczba (siedem osób) ma niepotwierdzone studia zagraniczne, jak np. Krzysztof Żórawski, sekretarz prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego. W tabeli nie uwzględniono autorów, którzy uczyli za granicą po uzyskaniu stopnia doktora teologii lub doktora obojga praw. Ponadto pominięto ośrodki, które znalazły się poza granicami kraju w wyniku rozbiorów, jak Dyneburg, Podoliniec na Spiszu czy Lwów.

Przynależność społeczna i pochodzenie terytorialne omawianej grupy zostały ustalone na podstawie herbarzy, encyklopedii i słowników biograficznych⁴¹. Dominują przedstawiciele drobnej i średniej warstwy stanu szlacheckiego. Jest też kilkoro mieszczan (np. Ignacy Wichert SJ) oraz przedstawiciele rodzin ormiańskich obdarzonych indygenatem (Minasowicz, Franciszek Zacharyasiewicz). Nielicznie reprezentowani są magnaci i bogatsza szlachta (Raczyński, Sierakowski, Antoni Ledóchowski). Większość reprezentuje ziemie wschodnie dawnej Rzeczypospolitej (województwo litewskie i ruskie), jest też grupa urodzonych na Podlasiu i w Małopolsce, zaledwie kilku z Pomorza (m.in. Skarszewski, Krzysztof Żórawski, reformat Feliks Synakiewicz) oraz pojedynczy z Wielkopolski, jak Surowiecki lub przedstawiciel żmudzkiej szlachty Tomasz Waluszewicz, tłumacz kontroświeceniowców francuskich.

Nadreprezentacja duchowieństwa ze spauperyzowanej części stanu uprzywilejowanego wskazuje na przemiany wewnątrzstanowe związane ze statusem kariery duchownej jako drogi awansu, która przestaje być atrakcyjna dla szlachty. Propozycje reformatorskie albo do niej nie trafiały, albo byli im niechętni. Związek modernizacji z sekularyzacją godził w podstawy ich bytu. Na przekór tendencji ogólnej, wspieranej przez czynniki państwowe, postanawiali oni ją kontestować bądź podpisując się pod programem modernizacyjnym, zmiekczać go i oswajać jego skutki (pijarzy). Być może jeszcze inni nie widzieli w modernizacji dążenia, pod którym mogliby złożyć swój akces, np. z powodu kasat i utraty środków do życia. Warto by się zastanowić zwłaszcza nad wpływem likwidacji praw politycznych gołoty przez Sejm Wielki i znaczeniem tego kroku dla kontestacji reform. Dostępność szkolnictwa pijarskiego w apogeum wieku oświecenia spowodowała wykładniczy wzrost wykształconych synów drobnoszlacheckich, bez możliwości kariery innej niż klientalna lub duchowna. Temu sprzyjała sieć powiązań rodów z zakonami bądź duchowieństwem świeckim, z jednym bądź wieloma protektorami z kręgu bogatej szlachty, magnaterii i episkopatu, bądź nawet otoczenia króla Stanisława Augusta, jak jego brat prymas Michał Jerzy. Potoccy opiekowali się benedyktynami, Pacowie i Sapiehowie – bernardynami (odpowiednio w Berezynie i Druji), Załuscy i Radziwiłłowie dominikanami (Nieśwież), Korsakowie karmelitami (Głębokie) i franciszkanami w Dziśnie⁴². Przy-

⁴¹ Posłużyłam się głównie starszą literaturą biografistyczną, jak np.: J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od 1000 roku aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 1–4, Kraków 1882.

⁴² I. Borejko-Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 1: *Struktury parafialne*, t. 2: *Struktury zakonne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998, *passim*; A. Wójtowicz, *Wielkie rody – mecenasi i zgromadzenia księży misjonarzy świętego Wincentego a Paulo na terenach Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku: postacie i legendy, działalność i pamięć, majątki*

klady można mnożyć także wśród duchowieństwa diecezjalnego: piecza Antoniego O. Okęckiego i Macieja Rybińskiego nad Skarszewskim czy biskupa Kacpra Cieciszowskiego nad Woroniczem, prymasa Poniatowskiego nad kanonistą ks. Żórawskim. Były i osoby działające z własnej inspiracji i niezależnie, a nawet wbrew władzom zakonnym, jak ks. Surowiecki czy Michał Juszyński. Zasięg i skala tych powiązań, będących drugą, równoległą strukturą klientalną w Rzeczypospolitej i porozbiorowej Polsce, mówi wiele o reliktovej mentalności społeczeństwa i paradoksalnym mechanizmie wyłaniania elit opartego na koneksjach i związkach rodzinnych oraz funkcjonowaniu tychże elit w społeczeństwie u progu nowoczesności. Szczególnym źródłem do ich zbadania mogą być listy prenumeratorów i adresatów, którym dedykowano prace pisane przez duchownych. Powyżej zarysowane zjawiska mogą świadczyć o swoistym „echu” oświecenia jako takiego – wzrost poziomu oświaty skłaniał co bardziej aktywnych do chwytania za pióro, nie tylko w służbie nowych, lecz także dawnych idei. Aktywność polemiczno-literacka była dla nich dostępna i na jej niwie zabierali głos jako przedstawiciele nie tyle Kościoła, co zwykle milczącej większości mieszkańców wyznania katolickiego Rzeczypospolitej, również po jej upadku.

Bibliografia

- Armenteros C., *Joseph de Maistre (1753–1821): Heir of the Enlightenment, Enemy of Revolutions, and Spiritual Progressivist*, [w:] *Enlightenment and Catholicism in Europe. A transnational History*, ed. J.D. Burson, U.L. Lehner, Notre Dame 2014.
- Borejko-Chodźko I., *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 1: *Struktury parafialne*, t. 2: *Struktury zakonne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998.
- Borzozecki S., *Misje ludowe dominikanów prowincji litewskiej w latach 1751–1826*, Lublin 2009.
- Burson J., *Nicolas-Sylvestre Bergier (1718–1790). An Enlightened Anti-Philosophe*, [w:] *Enlightenment and Catholicism in Europe. A transnational History*, ed. J.D. Burson, U.L. Lehner, Notre Dame 2014.
- Butterwick-Pawlikowski R., *Between Anti-Enlightenment and Enlightened Catholicism: Provincial Preachers in Late Eighteenth-Century Poland-Lithuania*, „Studies on Voltaire and the Eighteenth Century” 2008.
- Butterwick-Pawlikowski R., *Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, „Wiek Oświecenia” 2014, t. 30.
- Darowski R. SJ, *Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku*, [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004.
- Deszczyńska M., *Polskie kontroświecenie*, Warszawa 2011.

- Deszczyńska M., *Styl, gust, realia. O publicystyce ks. Karola Surowieckiego*, [w:] *Non cesso gratias agere Deo et hominibus. Prace ofiarowane Ojcu dr. Anzelmowi Januszowi Szeinke OFM z okazji Złotego Jubileuszu Kapłaństwa i ponad 50-lecia pracy historyczno-pisarskiej*, red. W.M. Michalczyk OFM, C.M. Paczkowski OFM, Kraków–Warszawa 2013.
- Deszczyńska M., *Francuskie periodyki prawicowe w lekturze duchowieństwa katolickiego Księstwa Warszawskiego, czyli o „Wyjątkach z dzienników paryskich”, „Czas Przeszły”*. *Poznańskie Studia Historyczne* 2016, t. 3.
- Deszczyńska M., *Rozprowadzanie i sprzedaż druków przez księży misjonarzy warszawskich w latach 1809–1812*, „*Bibliotekarz*” 2022, nr 11.
- Flaga J., *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w. 1767–1772*, Lublin 1986.
- Flaga J., *Zakony męskie w Polsce w 1777*, t. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*, Lublin 1991.
- Flaga J., *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, Lublin 1998.
- Gonet K., *Biblioteka misjonarzy u św. Krzyża w Warszawie: zarys problematyki*, „*Nasza Przeszłość*” 1996, t. 86.
- Kaczorowski W., Sękowski R., *Drukarnia połocka w latach 1787–1820. Problemy badawcze i próba odtworzenia produkcji wydawniczej*, [w:] *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane ks. Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SI*, red. M. Inglot, S. Obirek, Kraków 2001.
- Kadulska I., *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na kresach 1812–1820*, Gdańsk 2004.
- Kadulska I., *Osiągnięcia drukarzy Akademii Połockiej*, [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004.
- Krauze-Karpińska J., *Warszawska Drukarnia Księża Misjonarzy w Księdze Przycho-dów i Wydatków 1780–1839*, [w:] *Księga pamiątkowa. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji. 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996.
- Łętowski L., *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 2: *Biskupi Krakowscy*, Kraków 1852.
- Łobozek M. OH, *Przygotowanie do kapłaństwa w zakonach polskich XVIII w.*, [w:] *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*, red. M. Łobozek OH, Kraków 2006.
- Łuniewski J., *Biblioteki popaulińskie polskiej prowincji w okresie kasaty zakonów*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwioździk, J. Malicki, Katowice 2006.
- Owsiak J., *Duchowość kapłana Zgromadzenia Misji*, [w:] *Księga pamiątkowa. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji. 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996.
- Pacevičius A., *Biblioteki klasztorne na Litwie w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX. Stan, rozwój, losy*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej. X–XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 370–372.
- Pacevičius A., *Zaginiony świat książek: biblioteki klasztorne na Litwie pod władzą carów*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwioździk, J. Malicki, Katowice 2006.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986.

- Pidłypczak-Majerowicz M., *Katalogi bibliotek zakonnych na Białorusi we współczesnych zbiorach rękopiśmiennych*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwioździk, J. Malicki, Katowice 2006.
- Piech L., *Wychować dla Kościoła i Państwa: formacja elity duchowieństwa galicyjskiego w Wiedniu 1775–1918*, Kraków 2009.
- Puchalski F., *Seminarium kieleckie. Rys historyczny i dokumenty*, Kielce 1901.
- Puchowski K., *Collegium Nobilium Societatis Jesu w Warszawie wobec „dobrze oświeconej Europy”*, „Wiek Oświecenia” 2001, t. 17.
- Radwan M., *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku*, Lublin 2004.
- Rok B., *Mentalność duchowieństwa polskiego w XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, B. Rok, Wrocław 1993.
- Rok B., *Europejskie podróże duchowieństwa małopolskiego XVIII wieku*, [w:] *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce–Gdańsk 2001.
- Rok B., *Europejskie relacje podróżnicze franciszkanów polskich w XVIII w.: poszukiwanie sacrum, odnajdywanie profanum*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 2010, t. 9.
- Rok B., *Staropolskie podróże kleru zakonnego – stracony element kształtowania kultury w czasach kasat zakonów*, [w:] *Życie zakonne w Królestwie Polskim w latach 1832–1864. Polityka caratu, kasaty, represje*, red. ks. W. Graczyk, J.M. Marszałska, Kraków 2015.
- Rok B., *Kalendarze oświecone i nieoświecone w XVIII wieku*, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, red. D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Warszawa 2018.
- Sitnik A.K. OFM, *Piśmiennictwo bernardyńskie w XV–XXI wieku*, [w:] *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne narodu polskiego (wybrane aspekty)*, red. Cz. Gniecki OFM, A.K. Sitnik OFM, Kalwaria Zebrzydowska 2016.
- Snopek J., *Prowincja oświecona. Kultura literacka Ziemi Krakowskiej w dobie Oświecenia 1750–1815*, Kraków 1992.
- Szady J., *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2008.
- Świętochowski R. OP, *Polonia dominicana apud extraneos*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975.
- Urban W., *Stan oświecenia duchowieństwa krakowskiego w wiekach XVI–XVIII*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. LXXIV, z. 3.
- Witecki S., *Przekaz kulturowy w parafiach katolickich na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów czasów stanisławowskich*, Kraków 2018.
- Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993.
- Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wspomnienie o trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie*, Kraków 1909.
- Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1, przedm. F. Gawroński, Kraków 1918.
- Wójtowicz A., *Wielkie rody – mecenas i zgromadzenia księży misjonarzy świętego Wincentego a Paulo na terenach Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku: postacie i legendy, działalność i pamięć, majątki rodowe i ich znaczenie*, red. N. Kasperek, T. Zych, R. Pawłoszek, Olsztyn–Tarnobrzeg 2017.